

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ

ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 РОКУ*

(Виголошено у ВГН 29 X 1929)

Стосовно того, що відбувалося у Переяславі у січні 1654 р., коли оформлювався перехід України під протекторат царя, досі майже єдиним джерелом є статейний список царського посольства В.В. Бутурліна з товаришами. Те, що додають до цього інші тогочасні відомості, – дуже мізерно і не завжди договорено (хоч звичайно і статейний список, мабуть, також підігнали під отримані з Москви інструкції). З огляду на це зрозумілою є цінність усіляких додатків – і надто тих, що походять від учасників переяславських актів або являють собою документальні відомості щодо тих чи інших подробиць цих актів. Саме такий характер мають списки осіб, приведених до присяги посольством у Переяславі протягом 8, 10, 11 січня ст. ст. Досі були відомі присяжні списки, складені стольниками та дворянами, котрих розіслали були по полках; цього року мої співробітники, які працювали за дорученням Української Академії Наук у московському архівосховищі, В.С. Євфимовський та В.Д. Юркевич, відшукали списки осіб, приведених до присяги безпосередньо самим посольством у Переяславі, Києві та Ніжині (кінця Ніжина й Чернігова бракує). Списки ці у скорому, ймовірно, часі будуть видані Археографічною комісією Української Академії, а поки я хочу звернути увагу на ті деталі, що їх вони дають для переяславських актів.

Як відомо, посольство прибуло до Переяслава в останній день 1653 р. (ст. ст.). Гетьман розраховував зустріти його тут, але льодохід на Дніпрі затримав його на кілька днів на правому березі, і лише ввечері 6 січня він приїхав до Переяслава; на другий день прибув Виговський, і ввечері цього дня вони мали з Бутурліним неофіційну зустріч, на якій було встановлено порядок церемонії. 8 січня з ранку намічалася нарада гетьмана з полковниками (таємна рада), а по тому рада всена-

* Вперше опубліковано російською мовою в *Доклады Академии Наук Союза Советских Социалистических Республик*, № 16. Ред. акад. А. Самойлович. Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, декабрь 1929 г., стор.229-305. Статтю підготувала до друку із впровадженням к.і.н. Лариса Пріцак. Друкуємо в такій послідовності: переклад на українську мову, оригінал і стаття-коментар. *Редакція.*

родна, офіційний прийом посольства “на сьезжем дворе”, нова нарада з полковниками, присяга в церкві та вручення гетьманові знаків влади від царя “на сьезжем дворе”. За такою програмою і пройшов потім цей історичний день. Політичне значення мали головним чином згадані наради – “таємні ради” гетьмана зі старшиною. На них були сформульовані умови підданства (в статейному списку, ймовірно, значною мірою “змазані”); на другій нараді, між іншим, вирішувалося також питання, чи слід до кінця наполягати на присязі послів від імені царя щодо висунутих умов. Народи старшини з цих питань продовжувалися, вочевидь, наступними днями. 10 січня гетьман двічі був у Бутурліна, спочатку, можливо, тільки з Виговським, вдруге у супроводі всіх найважливіших військових чинів, й обговорювалося чимало важливих питань нових взаємин (статейний список, вочевидь, відзначає лише певні моменти — які могли знадобитися для подальшого вжитку). Те, про що йшлося на цих конференціях, стало предметом нових нарад старшини, і 12 січня Бутурліну було виставлено вимогу, аби послі видали декларацію, яка б підтверджувала найголовніші умови, за яких військо визнає владу царя. Коли Бутурлін рішуче відмовився видати таку хартію, старшина радилася із гетьманом і погодилася відкласти оформлення цих питань до відправлення свого посольства до Москви.

Цікаво знати, хто були люди, які обговорювали та вирішували ці питання; інтерес становить також і склад ради, яка втувала питання про підданство царю. Статейний список подає лише найзагальніші вказівки щодо цього. У більш детальних, мабуть, не було й великої потреби, до нього бо додавався поіменний список осіб, які перебували тими днями у Переяславі і склали присягу цареві. Досі цього списку ми не мали, тепер він перед нами і дає хоча б приблизну відповідь на це питання.

Список цей – чернетка, яка складається з окремих записів, підклеєних у стовпчик, що їх доповнювали і виправляли, приводячи до певної системи. В окремих випадках використовувалися вочевидь українські записи, виходячи з форм імен та помилок піддячих, що списували їх; в інших випадках записи були московські, що в них не завжди можна відгадати реальні імена. Взагалі записи подекуди дуже неповні (хресні імена без зазначення прізвищ або імена без зазначення посад). Наведу найцікавіше:

В городе Переясловле генваря въ 8 день гетманъ Зиновіи Хмельницкой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьевъ сынъ). Писар Иван Остафьевъ сынъ Выговской. Войсковой судья Самойло. Судья ж Ѳедор. Обозной Ѳедор. Ясаулы Михайло и Павел.

Полковники: Чигиринский Карпъ Трушенко¹. Черкаской Яков

¹ Це ім'я дописане поміж рядками; спочатку чигиринським полковником записано Пархаменка, потім його титул було виправлено и приписано “чигиринський Трушенко”.

Пархаменко. Корсунской Іван Гуляницкой. Белоцерковской Семен Половец. Каневской Іван Стародуб. (Кропивенской Филон Жежелѣй)². Миргородской Григорей Сахнович. Полтавской Мартин Пушкар. Прилуцкой Яков Воронченко. Переяславской Павел Тетеря. Киевской Евтїхѣй Пышко. Черниговской Степан Пободайло. Нѣжинской Іван Никиворенко Золотаренко. Кальницькой бывшей наказной полковник Іван Федоренко.

Киевского полку: обозной полковой Осипъ Натальчич. Ясаул полковой Данило Шульга. Писар полковой же Филип Скороходенко да судебный писар Яков Григорьевъ. Сотники: киевской Богдан Молява. Броварской Михайло Пантелъев. Васильковской Офонасей Тредремирский. Выжегородской Яков Полулях. Обуховской Яков Красольский. Мотовилонской Іван Пакгурский. Козельской Микивор Буката. Козельской же Іван Брезицкіі.

Чигиринского полку сотники: Матвей суботовской, Григорей Іванов Орловскіі, Миколай Савостьянов. Павел Дмитрѣвъ. Казакъ Совонъ Скороzubенко.

Корсунского полку сотники: Демьянъ Семенов. Михайло Іванов. Марко Баженов³. Еремѣй Волошен. Тривимъ Квѣтка⁴. Родион Бондаренко. Іван Дяченко. Іван Шенгиръ. Роман Каторжной. Максимъ Нестеров. Остафей Горкуша. Ясаулы: Мелентей Тироненко. Прокофей Черетченко. Писар Осип Степанов. Казаки: Козьма Іванов. Дементей Михайловъ. Іван Крупченко. Федор Миколаев.

Белоцерковського полку сотники: Іван Кравченко. Тихан Деркачь. Яковъ Судья⁵. Андрѣй Костата. Семень Гребенникъ. Макар Москаленко. Петръ Котенко. Логинъ Гребенко. Іван Цеbronскіі. Григорей Ляховець. Семен Донець. Степан Жданов. Тимофѣй Толкач. Старшой ясауль Григорей Черня. Писар полковой Сава Іванов.

Брянського полку сотники: Демід Желобченко. Алексѣй сотник. Василей Кукуль. Андрѣй Клепченко. Ясауль полковой Григорей Гуляницкіі.

Каневського полку сотники: Тимофѣй Коростель. Василей Титко. Устинъ Сотникъ. Анисимъ Щерпило. Михайло писар. Григорей

² Це ім'я вписане пізніше, запис про його присягу подано нижче під 10 січня; значить, був намір перетворити цей аркуш (3-ий) в повний список присягавших полковників? В зв'язку з цим виникає питання, чи не був приписаний і Федоренко-Богун? Його ім'я з таким дивним титулом "колишнього наказного полковника" написано низу аркушу дрібнішим почерком, через брак місця, але, схоже, одночасно з іншими іменами. Список полковників все-таки не повний, бракує паволоцького, уманського і брацлавського, хоч вони пізніше безперечно також принесли присягу. Значить припускати бажання доповнити список іменем Федоренка-Богуну немає необхідності.

³ Бажаненко в реєстрі 1649 г.

⁴ Замість закресленого: Уньтко.

⁵ Не зовсім ясно, чи це сотник і "судья" його прізвище? Чи це полковий суддя, що потрапив між сотників; при підрахунках я вважаю його суддею.

Лесков. Яковъ Заблоцкий. Мартинъ Максимов. Григорей Васильевъ. Максимъ Золоторенко. Ясауль Андрѣй Бутенко. Писари судебные: Василей Лукошѣв. Александръ Григорьев. Казаки: Иванъ Самойлов. Юръ Григорьев. Иван Иванов.

Нѣжинского полку сотники: Иван Борсук. Макарей. Михайло. Тихан. Яков. Михайло Мисчюренко. Осипъ Коропка. Филиппъ. Ясаулы: Тимофѣй Аникѣв. Левонтей Буд. Кондратей Волковскій. Илья Волошин. Писар Роман Григорьев.

Полтавского полку: Сотникъ Иван Грицутенко. Ясаулы: Михайло Христопенко. Мирон Иванов. Писар Козьма Наумов.

Прилуцкого полку сотники: Иван Игнатѣв. Григорей Иванов. Степан Григорьев. Ясауль Федоръ Терехов. Писар Дмитрей Филипов. Казакъ Емельян Прокофѣвъ.

Черкаского полку сотники: Костянтинъ Фодоров. Овонасий Созоненко. Андрѣй Костянтинов. Ясаулы: Иван Кравченко. Фодор Волченко. Писар Мартин.

Миргородского полку сотником (!): Михайло Ратченко. Кирило Михайлов. Родион Логвинов. Яков Кондратѣвъ. Кондрат Васильевъ. Андрѣй Тимофѣвъ. Кирило Родионов. Осипъ Петров. Иван Лаврентѣвъ. Ясауль Степан Михайлов. Писари: Иван Васильевъ. Семен Остафѣвъ. Знаменщикъ Иван Агаѣонов.

Черниговского полку: обозной Григорей Иванов. Ясаулы Андрѣй Павлов, Емельянъ Гирманов. Сотники: Иван Иванов. Андрѣй Иванов. Иван Лаврентѣв. Григорий Микиѣвров. Анофрей Иванов. Хорунжей Василей Семенов. Писар Аникей Лукьянов.

Того же числа приводил к вѣре в Переяславле ж в церкви Всемилоостивого Спаса окольничей и наместник муромской Иван Васильевич Олверьевъ. Приведены к вѣре:

Переяславского полку: гетман Костырскій Яковъ. Обозничей Остафѣй Стасѣвъ. Ясауль Дмитрей Иванов. Хоружей Феофилахтъ Ондрѣвъ. Писар Василей Евтифѣвъ. Сотники: Игнатей Созонов. Микита Остаѣвъ. Остафѣй Дашков. Иван Яцкой. Остафѣй Иванов. Гаврило Романов. Еудим Хворостиненокъ. Фодосей Береженской. Еврѣмъ Быковской. Иванъ Воронковской. Семен Григорьев. Иван Дмитрѣв. Никиѣв Омельянов. Петр Бондаренко. Атаман городской Осип Пашков. Казаки: Фодор Лобода. Степан Сулименокъ. Андрѣй Романов. Авдѣй Калинин. Петръ Иванов. Степан Дашков. Григорей Кирилов. Яковъ Ильинъ. Тимофѣй Ермолаев. Иван Демьянов. Кирило Давыдовъ. Захар Сподпориннец. Самойло Ивановъ. Трофимъ Григорьевъ. Фодосей Есипов. Овонасей Фодоров. Кондратей Гаврилов. Фодор Григорьевъ. Иван Дмитрѣв. Остафѣй Данилов. Корнило Павлов. Гаврило Фодоров. Иван Калинин. Сидор Неванченской. Корнило Емельянов. Семень Неча-

ев. Іван Левонтєв. Лукьян Дорогоненко. Левонтєй Дорогоненко. Іван Яковлев. Григорей Мохачев. Федор Евойков. Василей Костянтинов.

Войтъ Артемей Іванов. Бурмистръ Іван Степановъ. Мещане: Василей Усков. Михайло Іванов. Іван Ларионов. Кирило Петров. Исай Андрєвѣв. Григорей Семенов. Іван Семкин. Семен Козминъ. Ерофей Лодыженецъ. Лазар Іванов. Лаврентей Онтощенко. Писар у мещан Микита Михайлов. Василей Артемьєв. Миня Юрьєв. Іван Павловъ. Мартин Яковлевъ. Лаврентей Гаврилов. Яков Войтенко. Іван Данилов. Іван Богоносов. Степан Іванов.

Суботовский сотникъ Матвѣй Осипов.

Всього тѣх полков сотниковъ 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члкъ гетман Костырскій.

И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей і казаков і знаменщиков и мещан 202 чел. да 1 чел., гетман Костырской⁶.

Генваря в 10 д. окольничей и намѣстник муромскої Іван Васильевичъ Олверьєвѣв привел к вѣре в Переясловле ж:

Переяславского полку казаки: Іван Гладкой. Фѣдор Іванов⁷.

Нѣжинского полку казаки: Агѣй Семенов. Петр Матвѣвѣв. Фѣдор Юхма. Фѣома Туроченко. Василей Чалой. Петръ Седунов. Степан Ермошин. Сидор Запасной. Яков Блошко.

Кропивенского полку полковник Фѣилон Жижельѣй⁸.

Ясаулы Григорей Ігнатєв. Яков Григорьєв. Писар Григорей Александровѣв.

Черкаского полку ясауль Іван Васильєвѣв. Сотникъ Семень Ненартовѣв.

Каневского полку сотники: Ігнат Чюганинской. Василей Решетинъ. Ілья Ретковской. Хоружей Матвѣй Тетеря. Казаки: Фѣдоръ Красовской. Семен Гаврилов. Іван Матвѣв. Олексѣй Шаченко. Фѣдор Поломѣв.

Нѣжинского полку сотники: Гарасим Сорлененко. Василей Ермолаєв. Корнило Федоров. Писар Карпъ Іванов.

Кропивенского полку казаки: Семен Еремѣвѣв. Василей Шихорченко. Марко Грудниченко. Семен Спасенко. Хоритон Кученко.

Гетманского полку сотникъ Яков Іванов, казаки Кирило Михайлов. Федор Моисѣвѣв.

Корсунского полку казаки: Андрѣй Андрєвѣв, Мануйло Корсунцов.

⁶ Дяки, очевидно, не знали, як бути з людиною, яка носила такий гучний титул Костырскій.

⁷ Підклесний аркушик.

⁸ Ім'я полковника кілька разів виправлялося і нарешті було викреслене – вірогідно, разом із тим, як було приписано до реєстру полковників вище.

Генваря в 11 д. окольничей и намѣстник муромской Иван Олферьев привел к вѣре:

Шляхта: Остафей Игнатов сынъ Выговской. Данило Остафевъ сынъ Выговской. Иван Володимеров сын Бговленской⁹. Силуян Андреевъ сынъ Можеловской. Степан Михайловъ сынъ Мозепа. Феодор Ивановъ сынъ Снаревской. Михайло Игнатьевъ сынъ Кунашевской. Семень Ермоловъ сынъ Коробанъ. Василей Гавриловъ сынъ Игнатовской. Костянтинъ Самойловъ сын Новгородцкой. Феодор Васильевъ сынъ Можеловской. Андрѣй Семеновъ сынъ Биримов. Иван Васильевъ сынъ Руколивскіи. Феодор Ивановъ сынъ Роблев. Иван Михайловъ сынъ Струтынской. Степан Остафевъ сынъ Махновской. Семен Ивановъ сынъ Порхайло. Павел Мехновскій. Павел Можаловскіи. Осип Можаловскіи. Михайло Ивановъ сынъ Бутовскіи. Артемон Григорьев. Нестер Яковлевъ сынъ Всежецкой. Данило Гунковской.

Як бачимо, старшина була представлена дуже нерівномірно, і на загальне досить слабо. Кидається у вічі, насамперед, як мало представників гетьманського двору, чигиринського штабу. Гетьман, писар, двоє суддів, обозний, два осавули, чигиринський полковник, четверо сотників й один козак, дехто зі шляхти (як-от канцелярист Гунашевич); відсутня ціла низка видатних та впливових, близьких до гетьмана людей, його радників та виконавців його доручень. Полковники представлені досить повно; кропивненський Джалалій спізнився і встиг тільки на другий чи третій день. Не було зовсім брацлавського (проте був осавул і четверо сотників його полку); не було ані полковника, ані будь-кого з Уманського і Паволоцького полку. Відсутність уманського і брацлавського полковників звернула на себе увагу, і в одному з тогочасних листів про стан справ на Україні повідомляється, що ці два полки відмовилися підкоритися Хмельницькому, не схотіли відрядити будь-кого до Переяслава і складати присягу, “и таким образом эта половина Украины откололась”¹⁰.

Але ці чутки скоро затихли, значно довше говорили про те, що відмовився присягати Федоренко-Богун: як чутку (“говорять”) повідомив про це знаний Макарій Криницький. На Богуну почали покладати сподівання як на можливого проводиря легітимістського руху, на користь Польщі, і король шукав можливості увійти з ним у контакт, пропонував йому гетьманський титул, і т. ін.¹¹ Московський уряд також вважав фактом те, що Богун у Переяславі з іншими полковниками присяги не склав¹², і донині ці відомості не викликали сумнівів, при чому багато хто інтерпретував це як *відмову* Богуну від присяги. Відтак викликає подив його ім'я у списку приведених до присяги 8 січня. Чи

⁹ Так в рукопису; вірогідно: “Боклевской”.

¹⁰ Лист ротмістра Павші з Мозира 2 лютого – Теки Нарушевича 149, стор. 473.

¹¹ *Акты ЮЗР*, X, 555, 570, 773 та ін.

¹² Там же, стор. 570.

було його ім'я дописане пізніше – а чи чутка виявилася неправдивою? Треба мати на увазі, що Богун був командирований гетьманом для зв'язку з посольством Бутурліна ще раніше, ніж воно прибуло на Україну; він же проводжав потім Бутурліна з Путивля до Переяслава¹³ – але чи їхав він з ним до самого Переяслава, це невідомо, і потім в описі січневих подій його ім'я взагалі не згадується. Отже ані заперечувати, ані підтверджувати його присутність у Переяславі ми зараз підстав не маємо. На момент написання царської грамоти гетьманові щодо Богуна (12 квітня ст. ст.) присяжні списки можливо не були готові, а можливо в “Іване Федоренке, бывшем наказном полковнике кальницком” (як чомусь він названий у присяжних списках) не впізнавали “Івана Богуна, полковника винницького”, про якого йшлося у грамоті 12 квітня, і бояри без подальших розвідок визнали за факт, що він не присягав у Переяславі, коли так твердила польська сторона?

Повертаючись до переяславських нарад, ми повинні констатувати, що вирішальну роль у них повинна була відігравати ця колегія полковників, 12-13 осіб. Шість осіб генеральної старшини (якщо скористатися цим пізнішим терміном): писар Виговський, судді Богданов і Лобода (?)¹⁴, обозний Коробка, осавули Мисько і Павло Яненки (?)¹⁵ – разом із полковниками 20 осіб (рахую круглими цифрами) – це імовірно і є основний склад старшинської, або таємної ради. Звичайно, могли бути присутні дехто з полкової старшини і сотників, дехто зі “шляхти” (як Виговські – Остафій і Данило, Силуян Мужилівський, наприклад). Можливо, хтось із переяславського магістрату. Але “генеральна старшина” і полковники, ці 20 осіб – це ядро.

Сорок осіб полкової старшини і сотня сотників, це очевидно “маса”. Поряд з ними небагато козаків від полків – 8 січня їх було 8, 10 січня ще 23, не рахуючи переяславських. Якщо вважати, що всі переяславські козаки, які брали участь у раді 8 січня, були приведені до присяги (а ухилитися, вочевидь, було важко), доводиться визнати, що актив цієї знаменитої ради не перебільшував 200 осіб, і якщо статейний список свідчить про “великое множество всяких чинов людей” присутніх на раді, то їхні слова можна вважати простою прикрасою (як слова про “всенародное множество мужского и женского пола”, присутніх у церкві на присязі) – або вважати за вказівку на присутню сторонню публіку – міщан та випадкових людей.

Відомості щодо складу рад взагалі зустрічаються рідко, тому варто подивитися, що дають нам присяжні списки з цього питання.

У раді 8 січня брало участь – уважаючи й тих, хто запізнився, всього 13 полків, вони були представлені таким чином:

¹³ Там же, стор. 198.

¹⁴ Федір Лобода згадується з титулом судді пізніше.

¹⁵ Більш відповідного Павла не добули; кілька місяців по тому він став полковником київським після Пешка.

Місцевий, Переяславський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, городовий отаман (очевидно переяславський), 14 сотників, 38 козаків.

Київський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 8 сотників.

Білоцерківський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 12 сотників.

Канівський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 9 сотників, 3 козаків; 10 січня ще 1 полкової старшини, 3 сотників, 5 козаків.

Корсунський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 11 сотників, 4 козаків; 10 січня ще 2 козаків.

Черкаський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 3 сотників; 10 січня ще 1 полкової старшини й 1 сотник.

Чигиринський полк: полковник, 4 сотників, 1 козак.

Брацлавський полк: полковий осавул, 4 сотників.

Чернігівський полк: полковник, 5 осіб полкової старшини, 5 сотників.

Ніжинський полк: полковник, 5 осіб полкової старшини (4 осавули), 8 сотників; 10 січня ще 1 полкової старшини і 3 сотників і 9 козаків.

Прилуцький полк: полковник, 2 особи полкової старшини, 3 сотників, 1 козак.

Миргородський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 9 сотників.

Полтавський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 1 сотник.

Кропивенський полк (ті, що запізналися) – полковник, 3 особи полкової старшини, 5 козаків.

Гетьманський полк: 1 сотник і 2 козаків.

Звертає на себе увагу вкрай мізерний у кількісному, та, мабуть, і в якісному відношенні шляхетський стан, що став до присяги. Представлені, власне, дві родини – Виговські, батько з сином, і четверо Мужилівських; Степан Мазепа – представник білоцерківської шляхти; канцелярист гетьманської канцелярії Гунашевський, решта ще менш помітні. Досить вірогідно, що більшість шляхти вважала за розумніше триматися осторонь від такого ризикованого акта, наслідки якого було важко передбачити, і до Переяслава не приїхала. Тим більший подив викликає те, що така зовсім мізерна купка мала сміливість звернутися до царського посольства з проектом розподілу старих земських урядів: “приносили на письмѣ имена свои, воеводства и уряды себѣ росписали”¹⁶. Тепер, коли ми знаємо, скільки ж було тих, хто розписував, тим

¹⁶ *Акты ЮЗР*, X, с. 248.

більш дивовижною видається роль, на котру вони претендували.

У польських відомостях багато говорилося, що присягу складали з примусу: після того, як присягнула старшина, міщан переяславських зганяли присягати, вони чинили упертий спротив; віт переяславський хворів – його звелили принести до церкви Богородиці, він був змушений присягнути, і з прикrostі на третій день помер. “Оповістили весь київський магістрат і населення, щоб явилися до присяги, – ті посилено відмовлялися і не хотіли йти, але козаки зганяли їх як худобу”. “Багато було крику и сліз, коли гнали міщан до присяги”(у Чорнобилі)¹⁷.

“Полк Кропивенський и Полтавський відложилися від Хмельницького и не хотіли присягати царю... Сам Хмельницький був сильно наляканий, коли йому сказали: Ми за котів¹⁸ душ своїх продавати не будемо, як ти продав и зрадив своєму государю”. “В Чорнобилі теж нечисленні принесли присягу, и то під тиском, и тамтешні міщани проти волі прийнявши Москву, пороз’їхалися и як бога чекають війська (польського)”¹⁹.

Не підлягає сумніву, що гетьманський уряд чинив цілком певний тиск там, де виявлялася будь-яка опозиція московському протекторату (напр., у сутичках із київським духовенством). Тому треба думати, що і в Переяславі не було тих, хто ухилився, і хто був у місті з людей скільки-небудь помітних, той уникнути присяги не міг. Тому дані присяжних списків дають досить повне уявлення про те, хто перебував цими днями у Переяславі і брав участь у різноманітних нарадах.

МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ

К ИСТОРИИ ПЕРЕЯСЛАВСКОЙ РАДЫ 1654 Г.

(Доложено в ОГН 29 X 1929)

Относительно того, что происходило в Переяславе в январе 1654 г., когда оформлялся переход Украины под протекторат царя, до сих пор почти единственным источником является статейный список царского посольства В.В. Бутурлина с товарищи. То, что прибавляют к этому другие современные известия, – очень скудно и не всегда договорено (хотя конечно статейный список, вероятно, тоже подогнан под данные из Москвы инструкции). Понятна ввиду этого ценность всякого рода дополнений – и особенно тех, какие идут от участников

¹⁷ Лист чорнобильського протопопа у *Чтениях моск. общ. истории*, 1861, III. Теки Нарушевича (рукоп.), т. 149, стор. 173.

¹⁸ Іронія на адресу московського роздавання соболів.

¹⁹ Рукоп. бібліотеки Замойських 1807, арк. 101.

перяславских актов или представляют документальные справки относительно тех или других подробностей этих актов. Такой именно характер имеют списки лиц, приведенных к присяге посольством в Переяславе в днях 8, 10 и 11 января ст. ст. До сих пор были известны и присяжные списки, составленные разосланными по полкам стольниками и дворянами; в этом году мои сотрудники, работающие по поручению Украинской Академии Наук в московском архивохранилище, В.С. Евфимовский и В.Д. Юркевич, отыскиали списки лиц, приведенных к присяге непосредственно самим посольством в Переяславе, Киеве и Нежине (конца Нежина и Чернигова не достаёт). Списки эти в непродолжительном, вероятно, времени будут изданы Археографической комиссией Украинской Академии, а пока я хочу обратить внимание на те подробности, какие дают они для перяславских актов.

Как известно, посольство прибыло в Переяслав в последний день 1653 г. (ст. ст.). Гетман рассчитывал встретить его здесь, но ледоход на Днепре задержал его на несколько дней на правом берегу, и только вечером 6 января он приехал в Переяслав; на другой день явился Выговский, и вечером этого дня они имели с Бутурлиным неофициальное свидание, на котором был установлен порядок церемонии. 8 января с утра намечалось совещание гетмана с полковниками (тайная рада), затем рада всенародная, официальный прием посольства “на съезде двора”, новое совещание с полковниками, присяга в церкви и вручение гетману знаков власти от царя на “съезде двора”. По такой программе и прошёл потом этот исторический день. Политическое значение имели главным образом упомянутые совещания – “тайные рады” гетмана со старшиной. На них были сформулированы условия подданства, поставленные гетманом посольству (в статейном списке, вероятно, в значительной степени “смазанные”); на втором совещании, между прочим, решался также вопрос, настаивать ли до конца на присяге послов, от имени царя, на поставленные условия. Совещания старшины по этим вопросам продолжались, очевидно, в следующие дни. 10 января гетман два раза был у Бутурлина, сначала, по-видимому, только с Выговским, во второй раз в сопровождении всех важнейших войсковых чинов, и разговор шёл о многих важных вопросах новых взаимоотношений (статейный список, очевидно, отмечает только некоторые моменты, какие могли пригодиться для дальнейшего употребления). То, что говорилось на этих конференциях, послужило предметом новых совещаний старшины, и 12 января Бутурлину было поставлено требование, чтобы послы выдали декларацию, подтверждающую главные условия, на которых войско признаёт власть царя. Когда Бутурлин решительно отказался выдать такую хартию, старшина совещалась с гетманом и согласилась отложить оформление этих вопросов до послылки своего посольства в Москву.

Интересно знать, кто были люди, обсуждавшие и решавшие

вопросы о подданстве царю. Статейный список дает только самые общие указания в этом отношении. В более подробных, пожалуй, не было и большой нужды, раз к нему прилагался поименный список лиц, находившихся в эти дни в Переяславе и принесших присягу царю. До сих пор этого списка мы не имели, теперь он перед нами и дает хотя бы приблизительный ответ на этот вопрос.

Список этот – черновик, составленный из отдельных записей, подклеенных в столбец, дополнявшихся, исправлявшихся и приводившихся в некоторую систему. В некоторых случаях были использованы очевидно украинские записи, судя по формам имен и ошибкам списавших их подьячих, в других случаях записи были московские, в которых не всегда можно угадать реальные имена. Вообще записи иногда очень неполны (крестные имена без прозвищ или имена без обозначения должностей). Приведу более интересное:

В городе Переясловле генваря въ 8 день гетманъ Зиновіи Хмельницькой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьевъ сынъ). Писар Иван Остафьевъ сынъ Выговской. Войсковой судья Самойло. Судья ж Федор. Обозной Федор. Ясаулы Михайло и Павел.

Полковники: Чигиринский Карпъ Трушенко²⁰. Черкаской Яков Пархаменко. Корсунской Иван Гуляницкой. Белоцерковской Семен Половец. Каневской Иван Стародуб. (Кропивенской Филон Жежелый)²¹. Миргородцкой Григорей Сахнович. Полтавской Мартин Пушкар. Прилуцкой Яков Воронченко. Переяславской Павел Тетеря. Киевской Евтїхїй Пышко. Черниговской Степан Пободайло. Нїжинской Иван Никиворенко Золотаренко. Кальницкой бывшей наказной полковник Иван Федоренко.

Киевского полку: обозной полковой Осипъ Натальчич. Ясаул полковой Данило Шульга. Писар полковой же Филипп Скороходенко да судебный писар Яков Григорьевъ. Сотники: киевской Богдан Молява. Броварской Михайло Пантелевъ. Васильковской Овонасей Тредремирский. Выжегородцкой Яков Полулях. Обуховской Яков Красольский. Мотовилонской Иван Пакгурский. Козельской Микивор Буката. Козельской же Иван Брезички.

Чигиринского полку сотники: Матвей суботовской, Григорей

²⁰ Это имя приписано между строками; сначала чигиринским полковником записан Пархаменко, затем его титул исправлен и приписан чигиринский Трушенко.

²¹ Это имя вписано позже, запись о его присяге ниже под 10 янв.; значит, было намерение превратить этот листок (3-ий) в полный список присягавших полковников? В связи с этим возникает вопрос, не приписан ли и Федоренко-Богун? Его имя с таким странным титулом "бывшего наказного полковника" написано внизу листка более мелким почерком, по недостатку места, но по-видимому одновременно с остальными именами. Список полковников все-таки не полный, не хватает паволоцкого, уманского и брацлавского, хотя они позже несомненно тоже принесли присягу. Значит допускать желание укомплектовать список именем Федоренка-Богуна нет необходимости.

Иванов Орловский, Миколай Савостьянов. Павел Дмитрѣвъ. Казакъ Совонъ Скорозубенко.

Корсунского полку сотники: Демьянъ Семенов. Михайло Иванов. Марко Баженов²². Еремѣй Волошен. Трѳимъ Квѣтка²³. Родион Бондаренко. Иван Дяченко. Иван Шенгирь. Роман Каторжной. Максимъ Нестеров. Остафѣй Горкуша. Ясаулы: Мелентей Тироненко. Прокофѣй Черетченко. Писар Осип Степанов. Казаки: Козьма Иванов. Дементей Михайловъ. Иван Крупченко. Ѳедор Николаев.

Белоцерковского полку сотники: Иван Кравченко. Тихан Деркачь. Яковъ Судья²⁴. Андрѣй Костата. Семень Гребенникъ. Макар Москаленко. Петръ Котенко. Логинъ Гребенко. Иван Цебронский. Григорей Ляховець. Семен Донецъ. Степан Жданов. Тимофѣй Толкач. Старшой ясауль Григорей Черня. Писар полковой Сава Иванов.

Брянского полку сотники: Демид Желобченко. Алексѣй сотник. Василей Кукуль. Андрѣй Клепченко. Ясауль полковой Григорей Гуляницкий.

Каневского полку сотники: Тимофѣй Коростель. Василей Титко. Устинъ Сотникъ. Анисимъ Щерпило. Михайло писар. Григорей Лесков. Яковъ Заблоцкий. Мартинъ Максимов. Григорей Васильевъ. Максимъ Золоторенко. Ясауль Андрѣй Бутенко. Писари судебные: Василей Лукошѣв. Александръ Григорьев. Казаки: Иванъ Самойлов. Юрѣй Григорьев. Иван Иванов.

Нѣжинского полку сотники: Иван Борсук. Макарей. Михайло. Тихан. Яков. Михайло Мисчуренко. Осипъ Коропка. Ѳилипъ. Ясаулы: Тимофѣй Аникѣв. Левонтей Буд. Кондратей Волковскій. Илья Волошин. Писар Роман Григорьев.

Полтавского полку: Сотникъ Иван Грицутенко. Ясаулы: Михайло Христопенко. Мирон Иванов. Писар Козьма Наумов.

Прилуцкого полку сотники: Иван Игнатѣв. Григорей Иванов. Степан Григорьев. Ясауль Федоръ Терехов. Писар Дмитрий Филипов. Казакъ Емельян Прокофѣевъ.

Черкаского полку сотники: Костянтинъ Ѳедоров. Офонасий Созоненко. Андрѣй Костянтинов. Ясаулы: Иван Кравченко. Ѳедор Волченко. Писар Мартин.

Миргородского полку сотником (!): Михайло Ратченко. Кирило Михайлов. Родион Логвинов. Яков Кондратѣв. Кондрат Васильевъ. Андрѣй Тимофѣевъ. Кирило Родионов. Осипъ Петров. Иван Лаврентѣвъ. Ясауль Степан Михайлов. Писари: Иван Васильевъ. Семен Остафѣевъ. Знаменникъ Иван Агаонов.

²² Бажаненко в реестре 1649 г.

²³ Вместо зачеркнутого: Унитко.

²⁴ Не совсем ясно, это сотник и "судья" его фамилия? или это полковой судья, замешавший между сотниками; при подсчете я его считаю судьей.

Черниговского полку: обозной Григорей Иванов. Ясаулы Андрѣй Павлов, Емельянъ Гирманов. Сотники: Иван Иванов. Андрѣй Иванов. Иван Лаврентьев. Григорий Микифоров. Анофрей Иванов. Хорунжей Василей Семенов. Писар Аникей Лукьянов.

Того же числа приводил к вѣре в Переяславле ж в церкви Всемилоостивого Спаса окольничей и наместник муромской Иван Васильевичъ Олферьевъ. Приведены к вѣре:

Переяславского полку: гетман Костырскій Яковъ. Обозничей Остафей Стасевъ. Ясауль Дмитрей Иванов. Хоружей Феовилахтъ Ондрѣевъ. Писар Василей Евтифѣевъ. Сотники: Игнатей Созонов. Микита Остафевъ. Остафей Дашков. Иван Яцкой. Остафей Иванов. Гаврило Романов. Еуфим Хворостиненокъ. Феодосей Береженской. Евѣрмъ Быковской. Иванъ Воронковской. Семен Григорьев. Иван Дмитрѣев. Никифор Омельянов. Петр Бондаренко. Атаман городской Осип Пашков. Казаки: Федор Лобода. Степан Сулименокъ. Андрѣй Романов. Авдѣй Калинин. Петръ Иванов. Степан Дашков. Григорей Кирилов. Яковъ Ильинъ. Тимофѣй Ермолаев. Иван Демьянов. Кирило Давыдовъ. Захар Сподпориннец. Самойло Ивановъ. Трофимъ Григорьевъ. Феодосей Есипов. Овонасей Федоров. Кондратей Гаврилов. Федор Григорьевъ. Иван Дмитрѣев. Остафей Данилов. Корнило Павлов. Гаврило Федоров. Иван Калинин. Сидор Неванченской. Корнило Емельянов. Семень Нечаев. Иван Левонтьев. Лукьян Дорогоненко. Левонтей Дорогоненко. Иван Яковлев. Григорей Мохачев. Федор Евойков. Василей Костянтинов

Войтъ Артемей Иванов. Бурмистръ Иван Степановъ. Мещане: Василей Усков. Михайло Иванов. Иван Ларионов. Кирило Петров. Исая Андрѣевъ. Григорей Семенов. Иван Семкин. Семен Козминъ. Ерофей Лодыженецъ. Лазар Иванов. Лаврентей Онтощенко. Писар у мещан Микита Михайлов. Василей Артемьевъ. Миня Юрьевъ. Иван Павловъ. Мартин Яковлевъ. Лаврентей Гаврилов. Яков Войтенко. Иван Данилов. Иван Богоносов. Степан Иванов.

Суботовскій сотникъ Матвѣй Осипов.

Всего тѣх полков сотниковъ 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члкъ гетман Костырскій.

И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей і казаков і знаменщиков и мещан 202 чел. да 1 чел., гетман Костырской²⁵.

Генваря в 10 д. окольничей и наместник муромской Иван Васильевичъ Олферьевъ привел к вѣре в Переясловле ж:

²⁵ Дьяки, очевидно, не знали, как быть с человеком, носившим такой громкий титул Костырскій.

Переяславского полку казаки: Иван Гладкой. Федор Иванов²⁶.

Ньжинского полку казаки: Агъй Семенов. Петр Матвьевъ. Федор Юхма. Ома Туроченко. Василей Чалой. Петръ Седунов. Степан Ермошин. Сидор Запасной. Яков Блошко.

Кропивенского полку полковник Филон Жижельй²⁷.

Ясаулы Григорей Игнатъев. Яков Григорьев. Писар Григорей Александровъ.

Черкасского полку ясауль Иван Васильевъ. Сотникъ Семень Ненартовъ.

Каневского полку сотники: Игнат Чюганинской. Василей Решетинъ. Илья Ретковской. Хоружей Матвѣй Тетеря. Казаки: Федоръ Красовской. Семен Гаврилов. Иван Матвѣв. Олексѣй Шаченко. Федор Поломѣв.

Ньжинского полку сотники: Гарасим Сорлененко. Василей Ермолаев. Корнило Федоров. Писар Карпъ Иванов.

Кропивенского полку казаки: Семен Еремьевъ. Василей Шихорченко. Марко Грудниченко. Семен Спасенко. Хоритон Кученко.

Гетманского полку сотникъ Яков Иванов, казаки Кирило Михайлов. Федор Моисевъ.

Корсунского полку казаки: Андрѣй Андрѣв, Мануйло Корсунцов.

Генваря в 11 д. окольничей и намѣстник муромской Иван Олверьев привел к вѣре:

Шляхта: Остафѣй Игнатов сынъ Выговской. Данило Остафѣв сынъ Выговской. Иван Володимеров сын Бговленской²⁸. Силуян Андрѣв сынъ Можеловской. Степан Михайловъ сынъ Мозепа. Федор Ивановъ сынъ Снаревской. Михайло Игнатъевъ сынъ Кунашевской. Семень Ермоловъ сынъ Коробанъ. Василей Гавриловъ сынъ Игнатовской. Костянтинъ Самойловъ сын Новгородцкой. Федор Васильевъ сынъ Можеловской. Андрѣй Семеновъ сынъ Биримов. Иван Васильевъ сынъ Руколивскіи. Федор Ивановъ сынъ Роблев. Иван Михайловъ сынъ Струтынской. Степан Остафѣвъ сынъ Махновской. Семен Ивановъ сынъ Порхайло. Павел Мехновскій. Павел Можаловскіи. Осип Можаловскіи. Михайло Ивановъ сынъ Бутовскіи. Артемон Григорьев. Нестер Яковлевъ сынъ Всежецкой. Данило Гунковской.

Как видим, старшина была представлена очень неравномерно, и в общем довольно слабо. Бросается в глаза прежде всего, как мало представителей гетманского двора, чигиринского штаба. Гетман, писарь, двое судей, обозный, два есаула, чигиринскій полковник, четыре

²⁶ Подклеенный листочек.

²⁷ Имя полковника несколько раз исправлялось и наконец вычеркнуто – вероятно, вместе с тем, как приписано к реестру полковников выше.

²⁸ Так в рукописи; вероятно: Боклевской.

сотника и один козак, кое-кто среди шляхты (как канцелярист Гунашевич); отсутствует целый ряд и влиятельных, близких гетману людей, его советников и исполнителей его поручений. Полковники представлены довольно полно; кропивенский Джалалый опоздал и поспел только на другой или на третий день. Не было вовсе браславского (но был есаул и четыре сотника его полка); не было ни полковника ни кого-либо из Уманского и Паволоцкого полка. Отсутствие уманского и браславского полковника обратило на себя внимание, и в одном из современных писем о положении дел на Украине сообщается, что эти два полка отказали в повиновении Хмельницкому, не захотели послать кого-либо в Переяслав и приносить присягу, “и таким образом эта половина Украины откололась”²⁹.

Но эти слухи скоро затихли, гораздо дольше говорили об отказе присяги Федоренка-Богуну: в качестве слуха (“говорят”) сообщил об этом известный Макарий Криницкий. На Богуну стали возлагать надежды как на возможного вождя легитимистского движения, в пользу Польши, и король искал возможностей войти с ним в сношения, предлагал ему гетманский титул и т.д.³⁰ Московское правительство считало это также фактом, что Богун в Переяславе с другими полковниками присяги не принес³¹, и по настоящее время это известие не возбуждало сомнения, причем многими интерпретировалось как отказ Богуну от присяги. Ввиду этого возбуждает недоумение его имя в списке приведенных к присяге 8 января. Приписано ли его имя позже – или слух был ложный? Нужно иметь ввиду, что Богун был командирован гетманом для связи с посольством Бутурлина, еще раньше чем оно прибыло на Украину; он же провожал потом Бутурлина из Путивля в Переяслав,³² но ехал ли он с ним до самого Переяслава, этого не видно, и потом в описании январских событий его имя вообще не упоминается. Так что ни отрицать его присутствия в Переяславе, ни утверждать мы сейчас оснований не имеем. В момент, когда писалась царская грамота гетману о Богуне (12 апреля ст. ст.), присяжные списки, может, не были готовы, а может быть, в “Іване Федоренке, бывшем наказном полковнике кальницком” (как почему-то назван он в присяжных списках) и не угадывали “Івана Богуну, полковника винницкого”, о котором говорила грамота 12 апреля, и бояре без дальнейших справок приняли за факт, что он присягал в Переяславе, раз так утверждала польская сторона?

Возвращаясь к переяславским совещаниям, мы должны констатировать, что решающую роль в них должна была играть коллегия

²⁹ Письмо ротмистра Павши из Мозыря 2 февраля – Теки Нарушевича 149, стр. 473.

³⁰ *Акты ЮЗР*, X, стр. 555, 570, 773 и др.

³¹ Там же, стр. 570.

³² Там же, стр. 198.

полковников, 12–13 человек. Шесть человек генеральной старшины (пользуясь этим позднейшим термином): писарь Выговский, судья Богданов и Лобода (?)³³, обозный Коробка, есаулы Мисько и Павел Яненко (?)³⁴ — вместе с полковниками 20 человек (считаю круглыми цифрами) — это, вероятно, и есть основной состав старшинской, или тайной рады. Конечно, могли присутствовать кое-кто из полковой старшины и сотников, кое-кто из “шляхты” (как Выговские — Остафий и Данило, Силуан Мужилковский, например). Может быть, кто-нибудь из переяславского магистрата. Но “генеральная старшина” и полковники, эти 20 человек — это ядро.

Сорок человек полковой старшины и сотня сотников, это очевидно “масса”. Рядом с ними немного козаков от полка — 8 января было их 8, 10 января еще 23, не считая переяславских. Если считать, что все переяславские козаки, участвовавшие в раде 8 января, были приведены к присяге (а уклоняться, вероятно, было трудно), то придется признать, что актив этой знаменитой рады не превышал 200 человек, и если статейный список говорит о “великом множестве всяких чинов людей” присутствовавших на раде, то их слова можно принять или за простое украшение (как и слова о “всенародном множестве мужского и женского пола”, присутствовавшем в церкви при присяге), или счесть за указание на присутствовавшую постороннюю публику — мещан и случайных людей.

Сведения о составе рад вообще встречаются редко, поэтому стоит прикинуть, что дают нам присяжные списки по этому вопросу.

В раде 8 января принимало участие — принимая во внимание и опоздавших всего 13 полков, они были представлены следующим образом:

Местный, Переяславский полк: полковники, 4 человека полковой старшины, городской атаман (очевидно, переяславский), 14 сотников, 38 козаков.

Киевский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 8 сотников.

Белоцерковский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 12 сотников.

Каневский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 9 сотников, 3 козака; 10 января еще 1 полковой старшины, 3 сотника, 5 козаков.

Корсунский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 11 сотников, 4 козака; 10 января еще 2 козака.

Черкасский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 3 сотника; 10 января еще 1 полковой старшины и 1 сотник.

³³ Федор Лобода упоминается с титулом судьи позже.

³⁴ Более подходящего Павла не соображу; несколько месяцев позже он получил киевское полковничество после Пешка.

Чигиринський полк: полковник, 4 сотника, 1 козак.

Браславський полк: полкової есаул, 4 сотника.

Чернігівський полк: полковник, 5 чоловік полкової старшини, 5 сотників.

Нежинський полк: полковник, 5 чоловік полкової старшини (4 есаула), 8 сотників; 10 январа ще 1 полкової старшини і 3 сотника і 9 козаков.

Прилуцький полк: полковник, 2 чоловіка полкової старшини, 3 сотника і 1 козак.

Миргородський полк: полковник, 4 чоловіка полкової старшини, 9 сотників.

Полтавський полк: полковник, 3 чоловіка полкової старшини, 1 сотник.

Кропивенський полк (опоздавшие) – полковник, 3 чоловіка полкової старшини, 5 козаков.

Гетманський полк: 1 сотник і 2 козака.

Обрацає на себе крайнє ничтожное в количественном, да пожалуй и в качественном отношениях шляхетское сословие, являющееся к присяге. Представлены собственно две фамилии – Выговские, отец с сыном, и четверо Мужилловских; Степан Мазепа – представитель белоцерковской шляхты; канцелярист гетманской канцелярии Гунашевский, остальные еще менее заметны. Весьма вероятно, что большинство шляхты считало благоразумнее держаться в стороне от такого рискованного акта, последствия которого трудно было предугадать, и в Переяслав не приехало. Тем удивительнее, что такая совершенно ничтожная кучка имела смелость обратиться к царскому посольству с проектом распределения старых земских урядов: “приносили на письме имена свои, воеводства и уряды себе розписали”³⁵. Тепер, когда мы знаем, сколько и было этих расписывавших, тем удивительнее роль, на которую они претендовали.

В польских известиях много говорилось, что присягу приносили по принуждению: после того как принесла присягу старшина, мещан переяславских сгоняли к присяге, они сопротивлялись упорно; войт переяславский был болен – его велели принести в церковь Богородицы, он был принужден принести присягу и от огорчения на третий день умер. “Оповестили весь киевский магистрат и население, чтобы явились к присяге, – те усиленно отказывались и не хотели идти, но казаки сгоняли их как скотину”. “Много было крику и слез, когда гнали мещан к присяге” (в Чернобыле)³⁶.

“Полк Кропивенский и Полтавский отложились от Хмельницкого и не хотели присягать царю... Сам Хмельницкий был сильно

³⁵ *Акты ЮЗР*, X, стр. 248.

³⁶ Письмо чернобыльского протопопа в *Чтениях моск. общ. истории* 1861. III. Теки Нерушевича (ркп.), т. 149, стр. 173.

испуган, когда ему сказали: “Мы за котов³⁷ душ своих продавать не будем, как ты продал и изменил своему государю”. “В Чернобыле тоже немногие лишь принесли присягу, и то под принуждением, и тамошние мещане, против воли приняв Москву, поразъезжались и как бога ожидают войска (польского)”³⁸.

Не подлежит сомнению, что гетманское правительство оказывало очень определенное давление там, где проявлялась какая-либо оппозиция московскому протекторату (напр., в столкновениях с киевским духовенством). Поэтому нужно думать, что и в Переяславе уклонившихся не было, и кто был в городе из людей сколько-нибудь заметных, от присяги устранился не мог. Поэтому данные присяжных списков дают довольно точное понятие о том, кто был в Переяславе в эти дни и принимал участие во всякого рода совещаниях.

³⁷ Ирония по адресу московской раздачи соболей.

³⁸ Ркп. библиотеки Замойских 1807, л. 101.